

Rozwój przemysłu w Polsce w latach trzydziestych XX wieku

Urszula Zagóra-Jonszta

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

e-mail: urszula.zagora-jonszta@ue.katowice.pl

ORCID: 0000-0003-4904-1025

© 2024 Urszula Zagóra-Jonszta

Praca opublikowana na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0). Skrócona treść licencji na <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.pl>

Cytuj jako: Zagóra-Jonszta, U. (2024). Rozwój przemysłu w Polsce w latach trzydziestych XX wieku. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 68(1), 151-160.

DOI: 10.15611/pn.2024.1.14

JEL Classification: N14

Streszczenie: Sytuacja gospodarcza Polski w latach 30. XX w. charakteryzowała się dużymi skrajnościami: od wielkiego kryzysu gospodarczego do przyspieszonego rozwoju w drugiej połowie dekady.

Celem artykułu jest prześledzenie rozwoju przemysłu w drugiej dekadzie odrodzonej Polski.

W artykule wykorzystano dane statystyczne dotyczące omawianej problematyki oraz zastosowano metodę analizy źródłowej i metodę opisową. Oparto się zarówno na literaturze przedwojennej, jak i współczesnej.

Zmiany koniunktury odzwierciedliły się w kondycji przemysłu, którego znaczenie rośnie. Zamiarem rządu było przekształcenie kraju o przewadze rolnictwa w przemysłowo-rolniczy. Ambitne cele, jakie przyświecały polityce gospodarczej, nie zostały w pełni zrealizowane, ale starano się zapewnić rozwój kraju i mimo trudności gospodarczych i politycznych udało się to w dużej mierze osiągnąć. Na pierwszy plan wysuwa się największa inwestycja okresu międzywojennego: Centralny Okręg Przemysłowy. Kryzys zintensyfikował również proces kartelizacji przemysłu, czego konsekwencją były rozwarte „nożyce cen”. Szkodliwa działalność zagranicznych kapitałów skutkowałą pod koniec lat 30. polonizacją największych koncernów.

Słowa kluczowe: przemysł, lata trzydzieste XX w., Druga Rzeczpospolita

1. Wstęp

Sytuacja gospodarcza Polski w latach 30. ubiegłego wieku charakteryzowała się dużymi skrajnościami: od wielkiego kryzysu gospodarczego po przyspieszony rozwój w drugiej połowie dekady. Celem artykułu jest prześledzenie rozwoju przemysłu na przestrzeni drugiego dziesięciolecia odrodzonej Polski. Druga Rzeczpospolita to krótki okres, którego istnienie przerwał wybuch II wojny światowej i zmiana ustroju politycznego po jej zakończeniu.

Przesłanką podjęcia tematu jest zwrócenie uwagi na rosnące znaczenie przemysłu w rozwoju gospodarczym Polski międzywojennej, a także to, że wiele spośród wybudowanych w ramach planowania inwestycyjnego obiektów przemysłowych działało, mimo zmiany ustroju, przez długie lata w Polsce Ludowej. Niektóre działają do dziś.

W artykule wykorzystano dane statystyczne dotyczące poruszanej problematyki i zastosowano metodę analizy źródeł oraz metodę opisu. Zwrócono uwagę na najważniejsze problemy związane z przemysłem w badanym okresie. Bazowano na literaturze zarówno przed-, jak i powojennej.

Zmiany koniunktury odbijały się na kondycji przemysłu, którego znaczenie rosnęło. Zamiarem rządu bowiem było przekształcenie kraju o przewadze rolnictwa w przemysłowo-rolniczy. Ambitne cele, które przyświecały polityce gospodarczej nie zostały w pełni zrealizowane, niemniej jednak podejmowano starania, by kraj się rozwijał i mimo ekonomicznych oraz politycznych trudności udało się w dużym stopniu je zrealizować. Na pierwszy plan wysuwa się największa inwestycja w dwudziestolecie międzywojennym: Centralny Okręg Przemysłowy. Jednak nie udało się stworzyć mocarstwowej Polski, co było częstym politycznym hasłem ostatnich lat Drugiej Rzeczypospolitej.

Wyeksponowanie w artykule przyspieszonego procesu kartelizacji jako skutku wielkiego kryzysu oraz przejmowania wielkich firm z rąk nieuczciwych właścicieli zagranicznych stanowi istotny wkład w analizę gospodarki przemysłowej Drugiej Rzeczypospolitej. Ponadto ważną rolę w rozwoju przemysłu odegrało planowanie inwestycyjne Eugeniusza Kwiatkowskiego, które udało się zrealizować pod koniec omawianego okresu, mimo że w teorii ekonomii dominowała liberalna myśl neoklasyczna.

Artykuł podejmuje problemy rozproszone i omawiane fragmentarycznie w powojennych publikacjach. Wszystkie te zjawiska (przyspieszony proces kartelizacji, planowanie inwestycyjne i polonizacja przemysłu) zostały przedstawione na tle przebiegu koniunktury w drugim dziesięcioleciu Polski międzywojennej. Takie ujęcie pozwala lepiej zrozumieć politykę gospodarczą rządu wobec przemysłu i zmiany zachodzące w świadomości polityków gospodarczych, którzy oficjalnie głosili hasła ekonomii liberalnej, jednak realia życia gospodarczego zmuszały ich do zaakceptowania rozwiązań niezgodnych z obowiązującą doktryną ekonomiczną. Ujęcie wszystkich tych problemów w jedną całość i wyeksponowanie wzajemnych powiązań stanowi wartość dodaną artykułu, wypełniając jednocześnie lukę syntetycznego przedstawienia poruszanych zagadnień w jednym opracowaniu. Ponadto wnioski zawarte w podsumowaniu artykułu nie są tak jednoznacznie krytyczne, jak w publikacjach z lat PRL. Oprócz mankamentów, należy bowiem dostrzec też pozytywów ówczesnej polityki przemysłowej.

Artykuł ma charakter teoretyczny i mieści się w obszarze zarówno ekonomii jak i polityki i historii gospodarczej. Problemy dotyczące kondycji polskiego przemysłu tak w latach kryzysu jak i dobrej koniunktury, budowa nowych fabryk, przebieg procesu kartelizacji, przejmowanie obiektów przemysłowych z rąk obcego kapitału to zagadnienia z dziedziny ekonomii i polityki ekonomicznej. Ponieważ jednak dotyczą lat 30. XX w., wpisują się również w zakres historii gospodarczej.

2. Wielki kryzys gospodarczy w przemyśle

Lata 30. Drugiej Rzeczypospolitej rozpoczęły się wybuchem wielkiego kryzysu gospodarczego. Do Polski dotarł z pewnym opóźnieniem, bo w połowie pierwszego kwartału 1930 r., ale za to trwał dwa lata dłużej niż w krajach uprzemysłowionych. Zakończył się w 1935 r. Jego przebieg był ciężki, zwłaszcza dla rolnictwa, które mocno odczuło skutki kryzysu. Również przemysł borykał się z kryzysem; ograniczono inwestycje, spadała produkcja i zyski, rosło bezrobocie. Wielkość produkcji przemysłu w latach kryzysu ukazano w tab. 1.

Produkcja wielu istotnych dla gospodarki wyrobów, takich jak węgiel, ropa naftowa, ołów, cynk i gaz ziemny przez cały okres międzywojenny nie osiągnęła poziomu z 1913 r. (tab. 1). Jeśli ponadto wziąć pod uwagę fakt znacznego wzrostu liczby ludności w badanym okresie, dane te nie przedstawiają się korzystnie dla polskiej gospodarki. Trzeba jednak pamiętać, że rozwijały się też nowe gałęzie przemysłu, które poprawiały niekorzystną sytuację, chociaż nie zdołały zrekompensować spadków. Wprawdzie glo-

balna produkcja przemysłowa w całym dwudziestolecu miała raczej charakter stagnacyjny, ale w przeliczeniu na jednego mieszkańca spadała (Landau, 1968, s. 259). Podawanie takiej informacji nie oddaje jednak rzeczywistej kondycji przemysłu, ponieważ populacja Polaków, jak to zwykle po wojnie, znacząco rosła.

Tabela 1. Produkcja wybranych artykułów przemysłowych w Polsce w latach 1929-1935 i w 1938 r. jako procent produkcji z 1913 r.

| Wyszczególnienie | Jednostki | Lata | | | | | | | 1938 w % 1913 = 100 |
|------------------|--------------------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|------------------------|
| | | 1929 | 1930 | 1931 | 1932 | 1933 | 1934 | 1935 | |
| Węgiel kam. | mln ton | 46 | 37,5 | 38 | 28,8 | 27,4 | 29,2 | 28,6 | 92,6 |
| Ropa naftowa | tys. ton | 674,7 | 662,8 | 631,2 | 556,7 | 551 | 529,2 | 514,8 | 45,5 |
| Ruda żelaza | tys. ton | 660 | 477 | 285 | 125 | 274 | 254 | 340 | 176,9 |
| Surówka żelaza | tys. ton | 704 | 748 | 347 | 199 | 306 | 382 | 394 | 83,3 |
| Stal | tys. ton | 1377 | 1237 | 1037 | 564 | 833 | 856 | 964 | 85,9 |
| Wyroby walcowane | tys. ton | 962 | 904 | 753 | 404 | 592 | 619 | 674 | 86,3 |
| Cynk | tys. ton | 169 | 174 | 131 | 85 | 83 | 93 | 85 | 56,3 |
| Ołów | tys. ton | 37 | 41 | 32 | 12 | 12 | 12 | 10 | 44,0 |
| Cement | tys. ton | 1008 | 832 | 546 | 354 | 411 | 721 | 843 | 32,2 |
| Gaz ziemny | mln m ³ | 467,3 | 489 | 473,8 | 436,9 | 462,2 | 468,9 | 485,5 | 258,5 |

Źródło: na podstawie (Landau, 1968, s. 258; 1977, s. 292).

Ogólny wskaźnik produkcji przemysłowej w latach kryzysu był niższy w porównaniu do roku 1928 (tab. 2). W pierwszym roku kryzysu produkcja spadła (przyjmując grudzień 1929 za 100) o 14,8%, a w następnym roku (przyjmując grudzień 1930 za 100) o 17,9%. Tempo spadku zmalało dopiero w 1932 r. (Landau, 1977, s. 289).

Tabela 2. Produkcja przemysłowa w latach 1930-1935 (1928 = 100)

| Okres | Ogólny wskaźnik produkcji przemysłowej | Dobra wytwórcze | Dobra konsumpcyjne | Dobra energetyczne i eksportowe |
|----------|--|-----------------|--------------------|---------------------------------|
| XII 1929 | 99,7 | 94,8 | 100,7 | 105,8 |
| VI 1930 | 87,5 | 84,4 | 88,4 | 90,9 |
| XII 1930 | 84,9 | 80,9 | 84,0 | 92,9 |
| VI 1931 | 80,8 | 76,8 | 81,3 | 8,6 |
| XII 1931 | 69,7 | 63,8 | 69,1 | 80,5 |
| VI 1932 | 63,0 | 54,1 | 67,9 | 69,0 |
| XII 1932 | 63,5 | 60,6 | 65,0 | 65,6 |
| VI 1933 | 71,8 | 66,9 | 76,8 | 71,3 |
| XII 1933 | 76,6 | 73,3 | 77,7 | 80,1 |
| VI 1934 | 77,2 | 80,1 | 74,9 | 76,3 |
| XII 1934 | 82,8 | 84,7 | 83,7 | 77,9 |
| VI 1935 | 85,4 | 86,5 | 88,4 | 78,7 |
| XII 1935 | 88,4 | 91,1 | 92,9 | 76,4 |

Źródło: (IBKGiC, 1938, s. 24, 25).

W 1929 r. rolnictwo dawało 68% wartości produkcji, górnictwo 6%, a przemysł 26% (Landau, 1968, s. 261). Widać więc wyraźnie, że przed kryzysem dominacja rolnictwa w ogólnej produkcji Polski była znaczna. Tymczasem gospodarka światowa zmierzała w kierunku rozwoju przemysłu, pozostawiając kraje rolnicze w tyle. Wobec tego Bank Gospodarstwa Krajowego ogłosił w 1925 r. konkurs na pracę mającą rozstrzygnąć, czy Polska ma pozostać krajem rolniczym, rolniczo-przemysłowym, czy przemysłowo-rolniczym. Landau (1968, s. 262, 264) porównał udział produkcji przemysłowej Polski w wytwórczości światowej w latach 1913, 1928 i 1938. Okazało się, że udział Polski w produkcji przemysłowej świata malał. Oznacza to, że dystans w stosunku do najlepiej rozwiniętych gospodarek się powiększał. Wzrosły

tylko wydobycie rudy cynku i ołowiu oraz produkcja koksu i cementu, a produkcja stali pozostała na niezmiennym poziomie. Wprawdzie tempo rozwoju przemysłu w drugim dziesięcioleciu międzywojennym było szybsze niż w pierwszym, ale w porównaniu z wysoko rozwiniętymi krajami wypadało słabo.

Lata kryzysu charakteryzowały się też spadkiem liczby przedsiębiorstw. Ze 193 871 zakładów istniejących w 1928 r. w 1931 pozostało już 130 386, czyli nastąpił spadek o 1/3 (Gradowski, 1959, s. 64). Spadały ceny artykułów przemysłowych, ale wolniej niż płodów rolnych, przez co zła sytuacja w rolnictwie odbijała się niekorzystnie na popycie na artykuły przemysłowe. Według badań Landaua (1977, s. 298) w latach 1929-1933 spadek wynosił 27,1% i mimo że w ostatnich dwóch latach kryzysu niektóre przedsiębiorstwa na powrót uruchomiono, to i tak w 1935 r. ich liczba była o 23,5% niższa niż przed kryzysem. Upadały nie tylko mniejsze przedsiębiorstwa na skutek samolikwidacji (1041), ale również większe. Wprawdzie stanowiły one zaledwie 3% istniejących w 1929 r., lecz kiedy wygaszano wielkie piece i zamykano kopalnie lub skupiano produkcję w wybranych przedsiębiorstwach, drastycznie pogarszało to sytuację na rynku pracy. Co ciekawe, wielki kryzys nie przyspieszył jednak procesu koncentracji produkcji mimo nasilającej się kartelizacji. Wynikało to z kilku powodów: w małych firmach płace i koszty stałe były niższe, bardziej eksploatowano robotników, unikano płacenia podatków oraz łatwiej przystosowywano się do zmieniających się wymagań rynku.

Kryzys ograniczył nakłady na inwestycje, co prowadziło do dekapitalizacji majątku firm. Jeśli przyjąć wskaźnik wielkości inwestycji brutto w 1928 r. za 100, to w okresie kryzysu wynosił on: w 1930 r. – 69, w 1931 r. – 59, w 1932 r. – 51, w 1933 r. – 50, w 1934 r. – 54 i w 1935 r. – 64 (Gradowski, 1965, s. 149). Na podstawie badań spółek akcyjnych Cywiński (1934, s. 36) obliczył, że średni spadek majątku produkcyjnego przedsiębiorstw wynosił 9,2%. W okresie kryzysu spółki poniosły straty w wysokości 453 mln zł (Statystyka spółek akcyjnych w Polsce 1929-1933, s. 20 i nast.; Statystyka spółek akcyjnych w Polsce 1935, s. 14). Brak dewiz wymuszał ograniczenia importu i dlatego część inwestycji kierowano do produkcji antyimportowej. Dotyczyło to np. produkcji amoniaku syntetycznego, nawozów sztucznych (związków azotowych), korundu, barwników, stali szlachetnej, aparatów radiowych (Kozuchowski, 1938, s. 223 i nast.).

Charakterystyczną cechą w latach kryzysu był wzrost udziałów zagranicy w gospodarce narodowej Polski. Polskie firmy korzystające z kredytów zagranicznych nie miały środków na pokrycie spłat i wówczas wierzyciele przejmowali część akcji przedsiębiorstw, co powodowało wzrost ich udziałów w kapitale akcyjnym. W ten sposób bez dodatkowych nakładów zagranica powiększała swój stan posiadania w gospodarce naszego kraju. O ile w 1929 r. kapitały zagraniczne stanowiły 33,3% kapitałów akcyjnych krajowych spółek akcyjnych, o tyle w 1934 r. już 47,1% (Landau i Tomaszewski, 1984, s. 175). Sytuacja się poprawiła po kryzysie, kiedy rząd przystąpił do polonizacji przemysłu. Największy udział kapitałów zagranicznych w 1934 r. był w przemyśle naftowym (93,3%), górniczym (67,4%), hutniczym (82,5%), chemicznym (70,1%) oraz w elektrowniach, gazie i wodociągach (82,4%) (Landau i Tomaszewski, 1984, s. 178). Zyski osiągnięte przez zagranicę nie były reinwestowane w Polsce. W latach 1924-1938 ujemne saldo obrotu kapitału długoterminowego i wywiezionych zysków wynosiło 2373,6 mln zł, czyli średniorocznie 171 mln. W rzeczywistości kwota była większa, bo spłaty dokonywano w dewizach, walutach obcych lub w złocie, co wymuszało konieczność utrzymywania wysokiej nadwyżki w bilansie płatniczym i przyczyniało się do dekapitalizacji kraju (Landau i Tomaszewski, 1984, s. 335).

3. Pokryzysowa gospodarka – przemysł w ramach planowania inwestycyjnego

Druga połowa lat 30. to okres ożywienia gospodarczego i przyspieszonego rozwoju przemysłu. W listopadzie 1935 r. podpisano polsko-niemiecką umowę gospodarczą, która zamknęła 10-letni okres wojny celnej. W maju 1935 r. został zaprzysiężony nowy rząd, w którym wicepremierem i ministrem skarbu został Eugeniusz Kwiatkowski, twórca planowania inwestycyjnego. W lutym następnego

roku przedstawił w sejmie projekt planu inwestycyjnego na rok budżetowy 1936/1937 opiewający na 200 mln zł¹. Zapowiedział też stworzenie i realizację 4-letniego planu inwestycyjnego na lata 1936-1940 (Przemówienie Pana Wicepremiera..., 1936). W ramach ostrożnego nakręcania koniunktury, z aktywną pomocą państwa, przystąpiono do przekształcania struktury gospodarczej Polski. Zdawano sobie sprawę, że przemysł stanowi najważniejszy dział gospodarki i jego rozwój pozwoli stać się liczącym państwem Europy. Zaostrzająca się sytuacja polityczna zmusiła przede wszystkim do rozwoju przemysłu zbrojeniowego i strategicznego. W Ministerstwie Spraw Wojskowych trwały prace nad planem rozbudowy polskich sił zbrojnych na lata 1936-1942 (Drozdowski, 1963, s. 69, 70). Dobra koniunktura i uzyskana od Francji pożyczka pozwoliła na realizację budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP), który stał się konkretyzacją 4-letniego planu inwestycyjnego. Koncepcja budowy COP w tzw. trójkącie bezpieczeństwa, którego granice wytyczały rzeki Bug, San i Dniestr pojawiła się już w 1928 r., ale brak zainteresowania ze strony kapitału prywatnego uniemożliwił jej realizację. Dopiero zaangażowanie państwa w tę inwestycję odniosło pozytywny skutek. Wydatki miały wynieść 3 mld zł i budżet państwa nie mógł ich w całości pokryć, więc zachęcano kapitał prywatny do inwestowania na tym terenie, przyznając ulgi podatkowe. W dalszym ciągu postawa prywatnej inicjatywy nie była jednak zadowalająca (zebrano tylko 600 mln zł), co zmusiło rząd do sięgania po środki pozabudżetowe (pożyczki zagraniczne, Fundusz Obrony Narodowej, dług wewnętrzny, własne środki przedsiębiorstw zbrojeniowych) oraz emisję fiducjarną w marcu 1939 r. (Grabowski, 1963, s. 168, 169). Była to polityka ostrożnego nakręcania koniunktury. Wydatki militarne stanowiły w roku 1936/1937 – 42,4% ogólnej sumy wydatków budżetowych, a w roku 1938/1939 – 50,1% (Gradowski, 1959, s. 231). Aktywizacja słabo uprzemysłowionego regionu, w którym nadmiar wolnej siły roboczej szacowano na 400-700 tys., miała zmniejszyć wysokie bezrobocie, stwarzając nowe miejsca pracy. COP obejmował wschodnią część województwa kieleckiego i krakowskiego oraz zachodnią część lwowskiego i lubelskiego o powierzchni 60 tys. km² i 18% ludności kraju (5,6 mln), z czego 80% stanowili mieszkańcy ubogich wsi. W ramach inwestycji zlokalizowanych w COP zaawansowane były prace przy budowie elektrowni wodnych w Rożnowie i Czchowie na Dunajcu, Porąbce na Sole oraz w Myczkowcach i Solinie na Sanie, rozbudowano fabryki broni w Radomiu i Starachowicach, wybudowano fabryki silników lotniczych i obrabiarek w Rzeszowie, fabrykę samolotów w Mielcu, samochodów ciężarowych w Lublinie, fabrykę broni ciężkiej i hutę w Stalowej Woli, fabrykę celulozy w Niedomicach, fabryki kauczuku syntetycznego i farb w Dębicy, fabryki amunicji w Kraśniku, Jawidzu i Nowej Dębie, w Tarnobrzegu rozpoczęto budowę zakładów metalurgicznych, wybudowano 300 km gazociągu. Całość nakładów inwestycyjnych w tym okręgu wynosiła ok. 1 mld zł, natomiast wydatki na wszystkie inwestycje w ramach planu do wybuchu wojny sięgały 3 mld zł (Kowalski, 2017). Realizację planu 4-letniego ukończono w marcu 1939 r., czyli przed terminem; Kwiatkowski zachęcony tym wynikiem w grudniu 1938 r. przedstawił sejmowi projekt 15-letniego gospodarczego Planu Generalnego na lata 1939-1954, którego realizację uniemożliwił wybuch wojny (Kwiatkowski, 1938, s. 57-59).

Produkcję wybranych artykułów w drugiej połowie lat 30. i w porównaniu z latami 1913 i 1929 przedstawiono w tab. 3.

Tylko w odniesieniu do przemysłu hutniczego i produkcji cementu zdołano przekroczyć wartości z 1913 r. Osobną pozycję stanowi produkcja energii elektrycznej, która w 1938 r. wzrosła ponad 600% w stosunku do 1913 r. i, co oczywiste, było to związane z postępującą elektryfikacją kraju.

W ostatnich latach Drugiej Rzeczypospolitej nasiliły się koncepcje mocarstwowości Polski, czego przejawem były m.in. „Tezy programowe uprzemysłowienia” opracowane przez Obóz Zjednoczenia Narodowego w marcu 1938 r. zawierające następujące postulaty (OZN, 1939, s. 30 i nast.):

- wzmocnienie siły obronnej państwa,
- przebudowa struktury gospodarczej i ludnościowej,
- usunięcie bezrobocia,
- wykorzystanie własnych bogactw naturalnych,

¹ Faktycznie w 1936 r. wydano 500 mln, a w następnym 800 mln zł (Rakowski, 1937, s. 13, 14).

- osiągnięcie samodzielności gospodarczej Polski,
- zdobycie należnego Polsce udziału w gospodarce światowej,
- podniesienie stopy życiowej szerokich warstw ludności,
- wzmocnienie przemysłu średniego i drobnego oraz rzemiosła i uzdrowienie chałupnictwa.

Tabela 3. Produkcja wybranych artykułów przemysłowych w Polsce w latach 1936-1938

| Wyszczególnienie | Jednostki | Lata | | | | |
|---------------------|--------------------|------|------|------|---------------|---------------|
| | | 1936 | 1937 | 1938 | 1938/1913 (%) | 1938/1929 (%) |
| Węgiel kamienny | mln ton | 29,7 | 36,2 | 38,1 | 95,3 | 82,5 |
| Ropa naftowa | tys. ton | 511 | 501 | 507 | 45,6 | 75,2 |
| Ruda żelaza | tys. ton | 493 | 792 | 872 | 189,9 | 132,1 |
| Surówka żelaza | tys. ton | 584 | 724 | 879 | 83,3 | 124,5 |
| Stal | tys. ton | 1145 | 1451 | 1441 | 89 | 104,6 |
| Wyroby walcowane | tys. ton | 826 | 1043 | 1074 | 86,3 | 111,6 |
| Cynk | tys. ton | 93 | 107 | 108 | 56,3 | 63,9 |
| Ołów | tys. ton | 15 | 18 | 20 | 47,6 | 54,1 |
| Cement | tys. ton | 1052 | 1289 | 1719 | 258,5 | 170,5 |
| Energia elektryczna | mln KWh | 3082 | 3628 | 3977 | 602,6 | 130,5 |
| Gaz ziemny | mln m ³ | 483 | 531 | 584 | 85 | 125 |

Źródło: na podstawie: (Główny Urząd Statystyczny [GUS], 1939, s. 127-139; Landau, 1987, s. 106).

Wszystko to miało być realizowane w ramach gospodarki planowej, oparte głównie na inicjatywie prywatnej, przy aktywnym wsparciu państwa. Jak daleko było do ich realizacji, świadczy jednak to, że polski przemysł na skutek słabych inwestycji, niedoceniań jego znaczenia, wpływu wielkiego kryzysu oraz szkodliwej działalności kapitałów zagranicznych, do wybuchu wojny nie osiągnął poziomu z 1913 r. (licząc ogólnie).

W latach 1935-1938 o 15% wzrosła liczba zakładów przemysłowych, ale nadal była niższa o 12% niż przed wybuchem kryzysu. Dużych fabryk zatrudniających ponad 1000 pracowników było w 1938 r. 210, czyli tylko o 8 więcej niż w 1935 r., ale o 72 mniej niż w 1929 r. (Landau, 1987, s. 120, 121).

4. Procesy kartelizacji i polonizacji przemysłu

Okres kryzysu przyspieszył proces kartelizacji przemysłu. Łatwiej było przetrwać dekonjunkturę. Na całym świecie pojawiały się różne formy porozumień monopolistycznych. Również w Polsce nasiliła się akcja zrzeszania się, głównie w formie karteli i syndykatów. Proces kartelizacji nie przebiegał jednak łatwo z uwagi na duże rozdrobnienie przemysłu. O ile jednak przed kryzysem nie miał on tak wielkiego znaczenia, o tyle w latach kryzysu sytuacja diametralnie się zmieniła. Szczególnie mocno zaznaczył się na Górnym Śląsku, najbardziej uprzemysłowionym regionie kraju. Przedsiębiorcy chętnie tworzyli porozumienia, aby zapewnić sobie wysokie zyski mimo spadku produkcji i cen. Objęły one przede wszystkim przemysł ciężki, metalowy, włókienniczy, przetwórczy, cementowy i cukrowniczy.

Mimo rosnącej liczby porozumień monopolistycznych (tab. 4), największe znaczenie miało kilka dużych. Jak podawał Kalecki, w 1930 r. 5 wielkich karteli skupiało aż 73% produkcji skartelizowanej, 3 średnie – 10%, a 48 mniejszych tylko 17%. Według jego obliczeń produkcja skartelizowana stanowiła 36,7% produkcji wielko- i średnioprzemysłowej przeznaczonej na rynek krajowy, z czego na górnictwo przypadało 13,7%, na przemysł przetwórczy 18%, a na hutnictwo 5% (Kalecki, 1933, s. 4-6). W 1934 r. w przemyśle i handlu kartelizacja objęła 30,4% spółek akcyjnych, które skupiały aż 66% ogółu kapitałów zakładowych (Grosfeld, 1952, s. 44, 45).

Wraz ze wzrostem karteli krajowych rosła liczba porozumień międzynarodowych z udziałem przemysłu polskiego. I w tym przypadku apogeum przypadło na ostatnie lata kryzysu (tab. 5).

Tabela 4. Kartele krajowe według danych na dzień 1 stycznia²

| Rok | <i>Statystyka Polski</i> | <i>Wiadomości Statystyczne i Mały Rocznik Statystyczny</i> |
|------|--------------------------|--|
| 1928 | 61 | 77 |
| 1929 | 82 | 100 |
| 1930 | 111 | 133 |
| 1931 | 141 | 168 |
| 1932 | 153 | 187 |
| 1933 | 171 | 215 |
| 1934 | 185 | 233 |
| 1935 | 216 | 268 |
| 1936 | * | 274 |
| 1937 | * | 145 |
| 1938 | * | 171 |

Źródło: (GUS, 1935, s. 38, 1938, s. 346; 1939, s. 122).

Polityka kartelowa w kryzysie umożliwiała przedsiębiorstwom osiągnięcie zysków. Przeciętny poziom cen spadał, jednak nie dotyczyło to przemysłu skartelizowanego. Pod koniec kryzysu kartelizacja objęła prawie 60% produkcji fabrycznej (Landau, 1974, s. 815). Istotną rolę odgrywały spółki z udziałem kapitałów zagranicznych. Wprawdzie w 1934 r. stanowiły tylko 14,8% ogółu spółek akcyjnych, ale kontrolowały aż 52,4% ich kapitału (Landau i Tomaszewski, 1982, s. 82). Przynależność do tych karteli z jednej strony chroniła przed konkurencją zagranicą, z drugiej pozwalała uzyskać określoną pulę eksportową i zapewnić bardziej stabilne ceny przy wywozie. Zdarzało się jednak, że celem wejścia do kartelu było odszkodowanie za rezygnację z eksportu, jak to było np. w przypadku kartelu cementowego (Landau i Tomaszewski, 1984, s. 212).

Tabela 5. Liczba karteli międzynarodowych z udziałem polskiego przemysłu (stan na 31 grudnia)

| Rok | Liczba karteli międzynarodowych |
|------|---------------------------------|
| 1928 | 23 |
| 1929 | 40 |
| 1930 | 48 |
| 1931 | 69 |
| 1932 | 75 |
| 1933 | 84 |
| 1934 | 94 |
| 1935 | 104 |
| 1936 | 106 |
| 1937 | 94* |
| 1938 | 100* |

Źródło: (GUS, 1937, s. 107; *GUS, 1939, s. 122).

Rząd, początkowo przychylnie nastawiony do procesu monopolizacji gospodarki, w latach kryzysu, widząc negatywne skutki polityki kartelowej, zwłaszcza w stosunku do rolnictwa (rozwarłe „nożyce cen”), zmienił stanowisko. Pod wpływem powszechnego oburzenia ze strony drobnych producentów, rolników i konsumentów kilkakrotnie podejmował próby obniżki cen kartelowych (1931, 1932, 1935), jednak nie przyniosły one pożądanego rezultatu. Wprawdzie w 1935 r. kartele, które nie obniżyły cen, rozwiązano, ale na ich miejsce powstawały nowe. W lipcu 1933 r. weszła wreszcie w życie ustawa kartelowa, mimo sprzeciwu ze strony wielkiego przemysłu, czyli „Lewiatana”. Większość przedwojennych badaczy negatywnie oceniała działalność karteli. Zarzucano im, że nie dążyły do racjonalności produkcji, ograniczały produkcję i śrubowały ceny, nie dbały o podnoszenie metod pracy, powodowały rozwarcie „nożyc cen”. Szturm de Sztrem (1936), dyrektor GUS, wskazywał na szkodliwość monopolii w przewyciężaniu skutków kryzysu.

Szkodliwa dla polskiej gospodarki polityka kapitałów prywatnych, zwłaszcza obcych, zaktywizowała rząd do wykupywania przedsiębiorstw. Ze względu na słabość polskiego kapitału prywatnego, głównym właścicielem polonizowanych przedsiębiorstw stawało się państwo. Proces ten nasilił się pod wpływem

² Rozbieżności wynikają z tego, że *Wiadomości Statystyczne* uzupełniały dane na bieżąco, a ponadto występowały trudności w dokładnym obliczaniu liczby karteli, bo przed wprowadzeniem ustawy kartelowej w 1933 r. nie było obowiązku ujawniania kartelu, a potem sama ustawa nieprecyzyjnie go definiowała (Landau, 1974, s. 800, 801).

wielkiego kryzysu gospodarczego i nadużyć finansowych wobec skarbu państwa. W połowie lat 30. udział kapitałów obcych w przemyśle kształtował się następująco: w górnictwie naftowym – 87,6%, w hutnictwie – 84,4%, w gazowniach i elektrowniach – 77,2%, w przemyśle chemicznym – 57,7%, elektrotechnicznym – 40,8%, metalowym – 25,2% i włókienniczym – 21,9%. Szacowano, że wartość kapitałów zagranicznych w przemyśle i bankowości wynosiła 6 mld zł, z czego tylko ponad 2 mld były ulokowane bezpośrednio w przedsiębiorstwach w postaci kapitału zakładowego i akcyjnego, resztę stanowiły kredyty zaciągnięte przez firmy prywatne, co ułatwiało odpływ kapitału w okresie kryzysu obliczany na ok. 2 mld zł (Gołębiowski, 1985, s. 169). Utrudniało to rządowi prowadzenie aktywnej polityki antykryzysowej.

Przejmowanie przedsiębiorstw z rąk niemieckiego kapitału nasiliło się zwłaszcza na Górnym Śląsku. W 1934 r. w ramach sanowania upadającego koncernu Huta Pokój rząd za pośrednictwem Banku Gospodarstwa Krajowego (BGK) wykupił 52% akcji za 10 mln zł. Spółka ta była drugim pod względem wielkości producentem żelaza w Polsce (Jaros, 1969, s. 177). W tym samym roku ustanowiono nadzór sądowy nad największym koncernem w Polsce – Wspólnotą Interesów. Dług wynosił 200 mln zł. W 1936 r. strona polska na mocy porozumienia ze stroną niemiecką przejęła 92,5% udziałów. Utworzono nową spółkę – Wspólnotę Interesów Górniczo-Hutniczych S.A., którą zrestrukturyzowano i która przynosiła duże zyski, zwłaszcza że wzrosło zapotrzebowanie na stal ze strony przemysłu zbrojeniowego (Grzyb, 1978, s. 209; Gołębiowski, 1985, s. 185, 186). Pod lupę wzięto również majątek księcia pszczyńskiego, na który składały się kopalnie, browary w Tychach i w Niemczech oraz ziemia. Dług wobec skarbu państwa wynosił 11 mln zł, a do tego dochodziły wielomilionowe niespłacone pożyczki zagraniczne. Sąd grodzki w Pszczynie w 1934 r. ustanowił zarząd przymusowy, przeprowadzono reorganizację i polonizację kadr. W zamian za roszczenia państwo przejęło 76% lasów księżących i 56% obszarów rolnych. W 1937 r. utworzono dwie spółki: Książęce Pszczyńskie Kopalnie Węgla SA i Książęce Browary SA (Grzyb, 1978). W czerwcu 1939 r. ustanowiono nadzór sądowy nad Zakładami Hohenlohe Werke. Był to duży koncern kopalń węgla, rud cynkowo-ołowiowych, hut cynku i innych przedsiębiorstw, który nie płacił podatków, w rezultacie czego dług wobec skarbu państwa przekroczył kwotę 31,6 mln zł i był wyższy od kapitału akcyjnego spółki (24 mln). Rząd dążył do całkowitego przejęcia koncernu, lecz wybuch wojny przerwał te starania (Gołębiowski, 1985, s. 191, 192). Akcja polonizacji przemysłu doprowadziła do tego, że pod koniec lat 30. nadal wprawdzie przeważał tu kapitał niemiecki (55,32%), ale drugie miejsce zajmował kapitał polski (13,38%), którego w 1922 r. w ogóle na Śląsku nie było (Grzyb, 1978, s. 211).

Nie tylko na Górnym Śląsku dokonywała się polonizacja. W 1934 r. wprowadzono nadzór sądowy nad Zakładami Żyrardowskimi należącymi do kapitału francuskiego. W wyniku przeprowadzonej kontroli stwierdzono nadużycia na sumę prawie 24 mln zł, przy kapitale akcyjnym równym 6,5 mln. Jednak starania rządu o pożyczkę spowodowały, że Francuzi uzależnili jej przyznanie od wykupienia gestyjnego pakietu akcji po cenie nominalnej, znacznie przekraczającej wartość realną oraz od rezygnacji z procesu przeciwko dyrektorom Zakładów Żyrardowskich. Rząd nabył za pośrednictwem Państwowego Banku Rolnego 64% akcji i chciał przekazać Zakłady w ręce prywatne, jednak do wybuchu wojny nie znalazł się odpowiedni nabywca (Gołębiowski, 1985, s. 194-197). Nadzór sądowy ustanowiono również nad Stocznia Gdynską, której część akcji wykupiła Stocznia Gdańska, w której z kolei przewagę miał kapitał niemiecki, angielski i francuski. W sumie w obcych rękach znalazło się 90,6% kapitału Stoczni Gdynskiej. Kapitał obcy dążył do jej likwidacji. Aby do tego nie dopuścić, rząd przejął cały pakiet akcji (Gołębiowski, 1985, s. 189).

Powyższe przykłady dowodzą, że uzależnienie przemysłu od zagranicy nie było dla Polski korzystne. Wprawdzie słabość polskiego kapitału zmuszała do wpuszczania obcych przedsiębiorców, ale wielu z nich stosowało nieuczciwe reguły gry. Zwłaszcza przedsiębiorcy niemieccy starali się zmaksymalizować własne zyski kosztem nadużyć wobec państwa polskiego. Jednak chęć utrzymania dobrych stosunków z zagranicą powodowała, że przedstawiciele polskiego rządu dość opieszale podejmowali radykalne kroki wobec nieuczciwych właścicieli, co naraziło skarb państwa na spore straty.

5. Zakończenie

Analiza rozwoju przemysłu w Polsce w drugiej dekadzie 20-lecia międzywojennego i związanych z nim procesów pozwala na sformułowanie następujących wniosków.

1. Lata 30. ubiegłego wieku dzielą się na dwa okresy: pierwszy to lata wielkiego kryzysu gospodarczego, szczególnie mocno odczuwanego w krajach rolniczych, do których należała Polska, i drugi to pokryzysowe ożywienie koniunktury, które przerwała wojna, chociaż wydaje się, że w 1939 r. następowało już spowolnienie gospodarki.
2. Kondycja przemysłu mocno ucierpiała na skutek kryzysu i zbyt późno rozpoczęta polityka inwestycyjna państwa nie zdołała jej w pełni poprawić.
3. Pozytywnie należy jednak ocenić realizację największej inwestycji, jaką była budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego w ramach planowania inwestycyjnego oraz inne przedsięwzięcia zmierzające do rozwoju przemysłu. Można tylko ubolewać, że nie podjęto się tego wcześniej, w latach 1924-1929, kiedy koniunktura gospodarcza była dobra.
4. Bilans działalności karteli w Polsce, w warunkach zapóźnionego i nieskartelizowanego rolnictwa oraz drobnego i średniego przemysłu wypada raczej niekorzystnie, jednak brakuje pogłębionej analizy tego procesu. Oprócz wad należy też dostrzec pozytywne skutki. Kartele krajowe śrubowały ceny, ale jednocześnie popierały eksport, możliwe były lepsza organizacja pracy i zbytu oraz specjalizacja (Landau i Tomaszewski, 1982, s. 93). Udział przedsiębiorstw krajowych w kartelach międzynarodowych ograniczał wprawdzie ich samodzielność, ale jednocześnie pozwalała na ustalenie kwot eksportowych na poziomie niemożliwym do osiągnięcia poza kartelem (Landau i Tomaszewski, 1984, s. 213). Kartelizacja była obiektywnym procesem, charakterystycznym dla kolejnego etapu gospodarki kapitalistycznej, która trwa do dziś. Mimo że współcześnie przybrała bardziej rozwiniętą formę, cele porozumień monopolistycznych są takie same. Rządzący muszą się więc dobrze zastanowić, w które porozumienia należy wchodzić, aby przyniosło to korzyści gospodarce.
5. Polityka rządu wobec karteli, początkowo przychylna, w latach kryzysu stała się bardziej krytyczna, jednak rząd nie potrafił skutecznie walczyć z nadużyciami karteli, dbając o dobre stosunki z wielkim kapitałem.
6. Chęć pozyskania kapitałów zagranicznych skutkowało często udzielaniem im preferencyjnych warunków, ulg podatkowych, pozwoleniem na wywóz zysków za granicę. Taką sytuację również obserwujemy dzisiaj. Na początku transformacji często sprzedawano majątek produkcyjny po zaniżonych cenach (Poznański, 2000), a i obecnie nierzadko tak się dzieje (np. sprzedaż części Lotosu firmie Saudi Aramco).
7. Rozpoczęty proces polonizacji przemysłu, choć bardzo potrzebny, ze względu na spóźnione działania i zbyt duże koszty (rząd, dbając o dobre relacje z zagranicą, nieraz odstępował od radykalnych posunięć i egzekwowania kar) nie przyniósł takich efektów, jakich można się było spodziewać.
8. W rezultacie produkcja przemysłowa Drugiej Rzeczypospolitej ogółem nie osiągnęła poziomu z 1913 r., jednak trzeba podkreślić, że powstało wiele nowych gałęzi przemysłu, a Druga Rzeczpospolita, wbrew opiniom autorów powojennych, nie była krajem zacofanym – polska gospodarka znajdowała się na średnim poziomie rozwoju.

Literatura

- Cywiński, B. (1934). *Przemysł polski i nasze położenie gospodarcze. Uwagi na tle bilansów przemysłowych spółek akcyjnych z lat 1928-1933 r.* Dom Książki Polskiej.
- Drozdowski, M. M. (1963). *Polityka gospodarcza rządu polskiego 1936-1939.* PWN.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS]. (1935). *Statystyka karteli w Polsce.* Główny Urząd Statystyczny.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS]. (1937). *Mały rocznik statystyczny.* Główny Urząd Statystyczny.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS]. (1938). *Wiadomości Statystyczne*, (16). Główny Urząd Statystyczny.
- Główny Urząd Statystyczny [GUS]. (1939). *Mały rocznik statystyczny.* Główny Urząd Statystyczny.
- Gołębiowski, J. (1985). *Sektor państwowy w gospodarce Polski międzywojennej.* Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Grabowski, T. (1963). *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej*. Wydawnictwo MON.
- Gradowski, R. (1959). *Polska 1918-1939. Niektóre zagadnienia kapitalizmu monopolistycznego*. Książka i Wiedza.
- Gradowski, R. (1965). *Przyczynek do zagadnienia kapitału państwowo-monopolistycznego w Polsce 1918-1939*. Książka i Wiedza.
- Grosfeld, L. (1952). *Polska w latach kryzysu gospodarczego 1929-1939*. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Grzyb, M. (1978). *Narodowościowo-polityczne aspekty przemian stosunków własnościowych i kadrowych w górnośląskim przemyśle w latach 1922-1939*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- IBKGiC. (1938). Koniunktura gospodarcza Polski w liczbach i wykresach w latach 1928-1938. *Miesięczne Tablice Statystyczne IBKGiC*, (12).
- Jaros, J. (1969). *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnos Śląskim w latach 1914-1945*. Śląski Instytut Naukowy, PWN.
- Kalecki, M. (1933). Udział karteli w działalności przemysłowej na rynku polskim. *Prace IBKGiC*, (3).
- Kowalski, W. (2017). *80 lat temu zadecydowano o budowie Centralnego Okręgu Przemysłowego*. Dzieje.pl. Portal historyczny. <https://dzieje.pl/aktualnosci/decyzja-o-budowie-centralnego-okregu-przemyslowego>
- Koźuchowski, J. (1938). Przemysł Polski w czasie kryzysu. W: J. Koźuchowski (red.), *Przebudowa gospodarcza Polski*. Towarzystwo Pracy Społeczno-Gospodarczej.
- Kwiatkowski, E. (1938). *O wielkość Rzeczypospolitej*. Nakładem Polski Gospodarczej.
- Landau, Z. (1968). Gospodarka Polski na tle gospodarki światowej (1913-1938) (Uwagi ogólne). *Przegląd Historyczny*, 59(2), 253-271.
- Landau, Z. (1974). Zasięg kartelizacji przemysłu w Drugiej Rzeczypospolitej. *Kwartalnik Historyczny*, (4), 799-817.
- Landau, Z. (1977). Sytuacja przemysłu polskiego w latach kryzysu gospodarczego (1930-1935). *Przegląd Historyczny*, 68(2), 289-311.
- Landau, Z. (1987). Rozwój produkcji przemysłowej w Polsce w latach 1936-1939. *Kwartalnik Historyczny*, (3), 95-123.
- Landau, Z. i Tomaszewski, J. (1982). *Gospodarka Polski międzywojennej: T. 3. W dobie kryzysu 1930-1935*. Książka i Wiedza.
- Landau, Z. i Tomaszewski, J. (1984). *Polska w Europie i świecie 1918-1939*. Wydawnictwo TRIO.
- OZN. (1939). *Zagadnienie uprzemysłowienia Polski*. Biuro Studiów i Planowania OZN.
- Poznański K. (2000). *Wielki przekręt. Klęska polskich reform*. Towarzystwo Wydawnicze i Literackie.
- Przemówienie Pana Wicepremiera i Ministra Skarbu inż. Eugeniusza Kwiatkowskiego w Komisji Budżetowej Sejmu wygłoszone 3 II 1936 r. (1936). *Polska Gospodarcza*, (6), 186.
- Rakowski, J. (1937). *Problemat przebudowy gospodarczej Polski*. Naród i Państwo.
- Statystyka spółek akcyjnych w Polsce 1929-1933. W: *Statystyka Polski*, seria C, (29). IBKGiC.
- Statystyka spółek akcyjnych w Polsce 1935. (1937). *Statystyka Polski*, seria C, (69). IBKGiC.
- Szturm de Sztrem, E. (1936). *Kartele w życiu gospodarczym i społecznym*. Główny Urząd Statystyczny.

Industrial Development in Poland in the 1930s

Abstract: The economic situation of Poland in the 1930s was characterized by big extremes: from the great economic crisis to accelerated development in the second half of the decade.

The aim of the article is to trace the development of industry over second decade of reborn Poland.

The article uses statistical data on the discussed issues and uses the source analysis method and description method. It was based on both pre-war and post-war literature.

Changes in the economic situation were reflected in the condition of the industry, the importance of which was growing. The intention of the government was to transform the country from an agricultural-industrial one into an industrial-agricultural one. The ambitious goals that guided the economic policy were not fully achieved, but efforts were made to ensure the country's development and, despite economic and political difficulties, they were largely achieved. The largest investment in the interwar period comes to the fore: the Central Industrial District. The crisis also intensified the process of cartelization of the industry, which resulted in an open "price scissors". In the late 1930s, the harmful activity of capital resulted in the polonization of global corporations.

Keywords: industry, 1930s, Second Polish Republic
